

**У ПОШУКАХ СЕБЕ:
ЯК КОНСТРУЮВАЛИ ІДЕНТИЧНІСТЬ
УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛИ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.¹**

Стаття присвячена проблемі конструювання персональної та національної ідентичності відомими українськими (українсько-російськими) інтелектуалами від середини до кінця ХІХ ст. В імперському суспільстві ідентичність освічених неросіян була множинною, включала як імперську/загальноросійську, так і місцеву/етнонаціональну лояльність. Українським інтелектуалам доводилося працювати над своєю ідентичністю у російському літературо-центричному просторі.

Процес конструювання цієї ідентичності проаналізований на матеріалі особистих і публічних текстів Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова і Бориса Грінченка, а також досліджень життя і творчості Тараса Шевченка.

Ключові слова: національна ідентичність, націєтворення, інтелектуали, інтелігенція, українофіли.

Перші етапи українського націєтворення відбувались у Російській та Австрійській імперіях, у яких неросійським елітарним групам були властиві множинні ідентичності – поєднання імперської лояльності з місцевим патріотизмом. Пропонуємо виявити, як перші покоління української інтелігенції в Російській імперії – «українофіли»² та наступні за ними «політичні

¹ Автор висловлює подяку анонівному рецензенту за цінні зауваження та поради, які дозволили значно покращити цю розвідку.

² Під «українофілами» ми розуміємо представників російського дворянства й інтелігенції українського походження, які свідомо творили власну «українськість» шляхом вибіркового прийняття селянської культури та козацької історії, а також створювали національну міфологію. Докладніше про уявлення українофілів див.: Сергій Єкельчик. Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження ХІХ століття // його ж. *Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття*: зб. ст. / пер. з англ. Микола Климчук,

українці» – конструювали власну ідентичність, поєднуючи «українськість» з лояльністю до імперської держави та зв'язком із російською культурою.

Осмилення співвідношення між українською та російською ідентичностями розпочалося в українській інтелектуальній традиції в середині ХХ ст., коли виникла концепція «малоросійства» (або «провансальства») – явища подвійної ідентичності. Витоки концепції «малоросійства» треба шукати у полеміці початку ХХ ст. між «політичними українцями» та «політичними малоросами» – монархістами українського походження. «Малороси» обстоювали свою провінційну «російськість» і вбачали головну загрозу Росії в «мазепинському сепаратизмі», як вони називали український рух. Провідником російського націоналізму разом із «малоросійством» була впливова газета «Киевлянин» Дмитра Піхна і Василя Шульгіна³.

У 1920-ті роки «провансальство» провідників Української революції та попереднього покоління української інтелігенції, тобто їхню нездатність до державного будівництва, разом з їхнім світоглядним матеріалізмом та інтелектуалізмом, емоційно затаврував Дмитро Донцов⁴. Найвідомішим викладом про суть «малоросійства» є памфлет ідейно близького до Донцова поета Євгена Маланюка. Для нього «малорос» – це особливий тип «імперської людини», яка в культурно-політичному плані визнає російську зверхність і маніфестує власну «меншовартісність»⁵.

Аналітично, без властивого публіцистиці емоційного компоненту, до поняття «малоросіянізація» підійшов Іван Лисяк-Рудницький, характеризуючи становище українців у Радянському Союзі. Історик називав «малоросіянізацією» російську акультурацію елітних груп українського населення Російської імперії та Радянського Союзу⁶. Ба більше, подібне бачення «малоросійства» перейшло і в сучасну публіцистику. Наприкінці ХХ ст. відомий літератор і публіцист Микола Рябчук застосував термін «малоросійство» для

Вікторія Наріжна. Київ 2010, с. 19–50; його ж. Творення святині: українофіли і Шевченкова могила в Каневі (1861–1900-ті роки) // там само, 51–74.

³ Докладніше про побутування поняття «малорос» у XVIII – на початку ХХ ст. див.: Антон Котенко, Ольга Мартинюк, Алексей Міллер. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії // *Український гуманітарний огляд* 16–17 (2012) 55–115; про українсько-малоросійську полеміку початку ХХ ст. див. с. 100–114 або в короткій російськомовній версії: Антон Котенко, Ольга Мартинюк, Алексей Міллер. «Малоросс»: еволюція поняття до Первой мировой войны // *Новое литературное обозрение* 108 (2011) 9–27, особливо с. 17–21.

⁴ Див., напр.: Дмитро Донцов. *Націоналізм*. Львів 1926.

⁵ Євген Маланюк. *Малоросійство*. Нью-Йорк 1959, с. 5–16.

⁶ Іван Лисяк-Рудницький. Русифікація чи малоросіянізація // його ж. *Історичні есе*, у 2-х томах, т. II / пер. з англ. Уляна Гавришків, Ярослав Грицак; упор. Ярослав Грицак. Київ 1994, с. 474–475.

позначення «суспільної амбівалентності» культурно-політичної орієнтації українського населення. Ця амбівалентність, згідно з Рябчуком, полягає у тому, що почуття власної вторинності («малоросійства») серед українців зберігається: вони продовжують – станом на перше десятиліття незалежної України – перебувати під впливом спадщини Російської імперії та Радянського Союзу і не обирають національного буття в національній державі⁷.

Отже, в інтелектуальній традиції ХХ ст. малоросами називали таких етнічних українців, які вважали українську культуру другорядною порівняно з російською та сповідували лояльність до імперської або радянської державності. Для них «українське» було «місцевим», «провінційним», ієрархічно підпорядкованим «російському» – «центральному», «висококультурному». Певна річ, «малорос» і «малоросійство» були наділені негативними конотаціями та мали бути подолані «українським» і «національним»⁸.

Питання про множинність і нестабільність ідентичностей набуває важливого значення у сучасній історіографії. Американсько-російський часопис «Ab Imperio» на своїх сторінках і в книжкових виданнях утілює проект «нової імперської історії» не тільки Росії (Північної Євразії). Для редакторів та авторів цих видань імперії – це полікультурні простори, де безперервно формуються владні відносини та культурні смисли, виникають «імперські ситуації» при організації та самоорганізації різноманітних спільнот, а центр і периферії взаємно впливають на організацію політичного простору⁹.

⁷ Див.: Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення*. Київ 2000. Див. також критичну рецензію на знакові публікації М. Рябчука: Ярослав Грицак. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах. [Рец. на: Микола Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення*. Київ 2000; Микола Рябчук. *Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і «розбудова держави»*. Київ 2000] // *Український гуманітарний огляд* 4 (2000) 11–33.

⁸ Перспективним є застосування постколоніальної теорії для осмислення «малоросійства» не лише в політико-публіцистичному дискурсі, а й у дослідницько-академічному та проблемно-публіцистичному жанрах. Адже вторинність «малоросійського» була зумовлена тим, що першорядність «російського» було ви(при)значено владою. Подібний аналіз щодо модерної польської культури представила дослідниця російської літератури Ева Томпсон: Ева Томпсон. Едвард Саїд і польське питання. Проти культурної неспроможності периферії / перекл. з пол. М. Мельник, А. Поцілуйко // *Вперед* (www.vpered.wordpress.com).

Варто зауважити, що постколоніалізм, на протипагу антиколоніалізму, передбачає не заперечення або намагання позбутися імперських впливів, а їх визнання й осмислення. Про відношення між колоніальним і постколоніальним докладно йдеться у статті про пострадянський Казахстан, окремі тези якої доречно перенести на ситуацію у сучасній Україні, див.: Анатолій Ремнєв. Колоніальність, постколоніальність и «историческая политика» в современном Казахстане // *Мусульмане в новой имперской истории*. Москва 2017, с. 171–212, особливо с. 173–184.

⁹ Найкраще відображають проект «нової імперської історії» історичний курс «Нової імперської історії Північної Євразії» і тематичні збірники, переважно складені зі статей, раніше

На нашу думку, проект «нової імперської історії» дає змогу відмовитися від політичного навантаження, якого набула історична термінологія, в тому числі й поняття «малорос».

Звернімося до історіографії української історії. Проблему множинної ідентичності першим порушив Павло-Роберт Магочі, який у виступі на I Міжнародному конгресі українців у 1990 р. наголосив на необхідності зважати на «принцип взаємовиключних свідомостей» у дослідженні «українського національного відродження» XIX ст. Адже в процесі націєтворення відбувається заміна «природної ієрархії численних лояльностей» на «структуру взаємовиключних свідомостей»¹⁰.

Пізніше американський славист Марк фон Гаген назвав перспективною, «сильною стороною нової історіографії» української історії те, що Україна історично має розмиті культурні та політичні кордони¹¹, а завдання історіографії України він вбачає в інтеграції конкурентних наративів української історії¹². Погляди фон Гагена суголосні статті Магочі, позаяк зазначена розмитість кордонів зумовлює множинність ідентичностей.

З наведених міркувань випливає, що націєтворення «недержавних» націй полягало у переформатуванні «мережі лояльностей» (вираз Магочі), при якому вертикальні відносини імперського підпорядкування і провінційної підлеглості заступалися горизонтальними відносинами внутрішньо-національних зв'язків. «Роботу над ідентичністю» у модерних імперіях з їхніми ієрархіями ідентичностей здійснювали інтелігенція та бюрократія, а тому історик Георгій Касьянов у своїх публіцистичних виступах називає імперії «інкубаторами націй»¹³.

Згадана «робота над ідентичністю», як показав у своєму вже хрестоматійному есеї Роман Шпорлюк, призводила до руйнації «домодерних націй»

опублікованих у часописі «Ab Imperio», див.: *Новая имперская история Северной Евразии*, част. 1: *Конкурирующие проекты самоорганизации: VII–XVII вв.*, част. 2: *Балансирование имперской ситуации: XVIII–XX вв.* / ред. И. Герасимов. Казань 2017; *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань 2004; *Мусульмане в новой имперской истории*.

¹⁰ Павло Магочий. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // *Український історичний журнал* 3 (1991) 102–103.

¹¹ Марк фон Хаген. Имеет ли Украина историю? / пер. з англ. И. Герасимов // *Ab Imperio* 1 (2000) 67.

¹² Там само, с. 63.

¹³ Див., напр.: Аксінья Курінна. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики // *Українська правда. Життя* (www.life.pravda.com.ua). Див. також розлогішу, але менш афористичну характеристику цієї позиції в академічній публікації: Георгій Касьянов. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // *Новая имперская история постсоветского пространства*, с. 102.

(передусім аристократичних спільнот) і створення замість них модерних націй, об'єднаних за етномовною ознакою¹⁴. Теза Шпорлюка про «творення, руйнацію і нове творення» націй (*making, unmaking and remaking*) стала підґрунтям двох важливих досліджень. По-перше, класичної вже монографії Олексія Міллера про українське питання – з «російської», бюрократичної та громадської, перспективи – в другій половині XIX ст., в якій ідеться про різні моделі націєтворення в «пізній» Російській імперії¹⁵. А по-друге – праці Сергія Плохія про те, як Михайло Грушевський деконструював метанаратив «державницької» історії Росії та сконструював метанаратив «народницької» історії України-Русі – підстави існування модерної української нації¹⁶. Дослідницькою проблемою, на наш погляд, є одночасне існування різних спільнот і конкурентних проектів, що відбивалося на особистих і публіцистичних текстах відомих інтелектуалів.

Дослідження множинної ідентичності веде до «реабілітації» явища «малоросійства» на академічному рівні. Американська історикиня Фейт Гіллс у своїй монографії «Діти Русі» застосовує поняття «малоросійські активісти» на позначення місцевої української еліти, охоплюючи цим поняттям і українофілів, і вірнопідданих монархістів українського походження з притаманним їм місцевим патріотизмом¹⁷. Останню групу російські українці Климентій К. і Климентій І. Федевичі (батько і син) у своїй книзі «За Віру, Царя і Кобзаря», що вийшла після революційного 1905 р., влучно назвали «малоросійськими монархістами» – українська культура була для них «своєю», проте «український проект» – «чужим»¹⁸. Щоправда, в обох працях бракує дискурсивного аналізу, що таке «український» і що таке «малоросійський».

¹⁴ Роман Шпорлюк. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник* 4 (2001) 16–17.

¹⁵ Див.: Алексей Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург 2000.

¹⁶ Див.: Сергій Плохій. *Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського* / пер. з англ. Микола Климчук. Київ 2011.

¹⁷ Див. перший і третій розділи монографії Фейт Гіллс, присвячені середовищу політичних українців і «малоросів»: Faith Hillis. *The Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca – London 2013, с. 21–113, 181–273.

¹⁸ Див.: Климентій К. Федевич, Климентій І. Федевич. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки)* / пер. з рос. Катерина Демчук. Київ 2017. Поза тематичними рамками нашої розвідки залишається питання про стосунки між «політичними українцями» і «політичними малоросами» після 1905 р. Автори книги вважають, що український і «малоросійський» рухи були насправді двома крилами українського національного руху, див. с. 241–278.

Новою монографією серед досліджень українського націєтворення є праця Йоганнеса Ремі «Брати або вороги» з історії українського руху в Російській імперії у 1840–1870-х роках. У поле зору цього автора потрапили насамперед дискурсивні практики: історичні, публіцистичні та художні тексти українських діячів, цензурні висновки щодо них і редакційна політика українських видань¹⁹. Завдяки цьому праця Ремі вигідно доповнює «Українське питання» Олексія Міллера, в якому головну увагу приділено політиці влади та громадськості щодо українського питання, і «Дітей Русі» Фейт Гілліс, авторка яких переважно дистанціювалася від аналізу дискурсивної реальності – розгляду текстів українських літераторів та істориків²⁰.

Зупинімося на питанні про подвійну ідентичність українських інтелектуалів XIX ст. Якщо перенести концепцію «малоросійства» в площину теорії ідентичності та відмовитися від негативних конотацій поняття «малорос», то під «малоросійством» варто розуміти поширений у модерному українському суспільстві феномен подвійної ідентичності за типом «Росія – Україна» або «Імперія – Малоросія», коли дві складові ідентифікації не є рівноцінними. Пари «Росія – Україна» та «Імперія – Малоросія» перебували у відносинах «вищий – нижчий» і «центральний – провінційний».

З визнання подвійної (множинної) ідентичності української еліти XIX ст. випливає питання: як у долях і текстах здійснювалося «творення, руйнація і нове творення» різних спільнот? Як самі представники інтелектуальної еліти ідентифікували себе, український народ та українську культуру, як ставилися до імперської влади та російської культури?

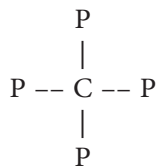
Щоб відповісти на ці питання, звернімося до творчого доробку провідних інтелектуалів з українських губерній Російської імперії – від Миколи Гоголя до Бориса Грінченка, які зробили значний внесок у творення української інтелектуальної традиції. Матеріалом дослідження стали їхні тексти епістолярного та публіцистичного характеру, а щодо Тараса Шевченка – наукові праці про його життя і творчість. Обране нами коло питань дозволяє представити «панораму» здійснюваної інтелектуалами «роботи над ідентичністю», при цьому поза увагою ми залишаємо другорядних – із сучасного погляду – представників інтелектуального життя.

¹⁹ Johannes Remy. *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s*. Toronto 2016. Див. змістовний і, водночас, лаконічний аналіз монографії Й. Ремі в рецензії: Томаш Ген-Конарські [Рец. на: Johannes Remy. *Brothers or Enemies: The Ukrainian National Movement and Russia from the 1840s to the 1870s.*] // *Кривука* (www.krytyka.com).

²⁰ Див. про це в рецензії на монографію Ф. Гілліс: Михаїл Гаухман. [Рец. на: Faith Hillis. *Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation* (Ithaca: Cornell University Press, 2013). 329 pp., ill.] // *Ab Imperio* 3 (2017) 269–281.

Структура множинної ідентичності: методологічні нотатки

Спершу визначимося з методологічними засадами. Множинна, складна за структурою ідентичність була притаманна, звісно, не тільки «малоросам», а й представникам інших народів імперії. Досить згадати термін сучасної історіографії – «російсько-єврейська інтелігенція», як називають акультурованих євреїв останніх десятиліть Російської імперії²¹. Подвійна (щонайменше) структура ідентичності громадян імперії накладається на структуру імперської влади, яку Олександр Мотиль концептуалізував і графічно зобразив у такому вигляді:

На цій схемі *C* позначає імперський центр, а *P* – периферію. Особливістю імперії є наявність прямих зв'язків між центром і периферією для обміну ресурсами, але відсутність таких зв'язків між окремими провінціями²². Для нашої розвідки «центр» і «периферії» є полюсами влади, які визначають соціокультурні позиції індивіда.

«Полюсне» бачення множинної ідентифікації, на наш погляд, придатне для характеристики відносин між елітними групами в модерній Росії перед тим, як вона остаточно вступила в «епоху націоналізму» після російської «Весни народів» – Першої російської революції 1905–1907 рр. Як показано в публікаціях Андреаса Каппелера, імперська еліта складалася з різних груп, які мали доступ до влади, але були різною мірою віддаленими – за етно-конфесійною ознакою – від російського православного дворянства. Серед цих груп були і малоросійське дворянство, і польська шляхта (до 1830 р. без будь-яких застережень), і остзейські німецькі барони, і шведська аристократія Фінляндії, і грузинські князі, і нащадки татарських мурз тощо²³.

²¹ Див., напр.: Виктор Кельнер. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблемы национальной идентификации (вторая половина XIX – начало XX в.) // *Вестник Еврейского университета в Москве* 3 (1996) 4–20.

²² Олександр Мотиль. *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження* / пер. з англ. Павло Грицак; наук. ред. Олена Бетлій. Київ 2009, с. 33–35.

²³ Див. праці Андреаса Каппелера з імперської історії Росії: А. Каппелер. *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад* / пер. з нім. Христина Назаркевич; наук. ред. Микола Крикун. Львів 2005, с. 84–85, 124–126; його ж. *Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.)* / пер. з нім. Э. Каплуновская //

Дворяни-українці, як культурно найближчі до російських дворян, мали найкращі шанси на інтеграцію в імперську еліту, що засвідчила присутність вельможних українців серед вищих урядників Російської імперії від часів правління Катерини II (1762–1796). Залучені до бюрократичної та військової служби, представники цих груп мали набути ідентичність на такий штиб:

I
|
P

Тут *I* позначає імперську ідентичність, а *P* – провінційну. Поєднання імперської лояльності представників малоросійського дворянства з місцевим патріотизмом добре вписується у цю схему²⁴.

У нашій розвідці ми спираємося на фігуративну теорію суспільства Норберта Еліаса²⁵, близьку раніше згаданим поглядам П.-Р. Маґочі про «мережу лояльностей». Згідно з Еліасом, соціальні відносини мають мережевий характер, індивід належить до багатьох суспільних груп, а тому типовим феноменом є «карнавал» ідентичностей: кожен індивід або колектив має їх певний набір²⁶. Отже, потрібно зважати на складну систему ідентифікації, навіть якщо в текстах наголошено на одній ідентичності індивіда або колективу, а інші виведені за дужки дискурсу.

Ясна річ, що імперську (загальноросійську) ідентичність освічених українців XIX ст. неможливо не брати до уваги. Припускаємо, що «банальний»²⁷ характер імперської ідентичності для освічених підданих Російської імперії визначався тим, що ця ідентичність була виявом належності до держави та культурних явищ, пов'язаних з нею. Адже «центральна» імперська іден-

Ab Imperio 2 (2007) 17–37; його ж. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина* 5 (2001) 8–20.

²⁴ Докладно про ідентичність малоросійського дворянства див.: Зенон Когут. *Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство* // його ж. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України: Збірник статей* / пер. з англ. Софія Грачова за участі О. Бобровської, ред. Тарас Курило. Київ 2004, с. 65–80; його ж. *Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво* // там само, с. 90–99.

²⁵ Владимир Козловский. Фигуративная социология Норберта Элиаса // *Журнал социологии и социальной антропологии* III / 3 (2000) 44–45.

²⁶ Олена Бетлій, Катерина Диса. Вступ: усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог*, т. I: *Ідентичність* / ред. Олена Бетлій, Катерина Диса. Київ 2009, с. 14–15.

²⁷ Епітет «банальний» (себто загальновідомий, але не артикульований) щодо ідентичності запозичено з концепції «банального націоналізму» Майкла Білліґа, див.: Майкл Биллиг. *Повседневное напоминание о Родине* / пер. з англ. Артём Смирнов // *Logos* 1 (2007) 34–71.

тичність визначала «провінційність» місцевої ідентичності (напр. «малоросійської»)²⁸.

Під час «націоналізації» Російської імперії подвійна ідентичність українських інтелектуалів – імперська разом із «малоросійською» – з необхідністю мусила зазнати змін. Наприклад, взаємопов'язані імперська й місцева ідентичності могли проблематизуватися або перетворитися на конкурентні національні – російську та українську. Тим паче, що у другій половині XIX ст. «націоналізації» зазнавало не тільки малоросійське дворянство, а й (велико)російські еліти та польська шляхта – головний «чужий» для українських і російських бюрократів та інтелектуалів.

Структуру ідентичності ускладнювали різноманітні конфлікти ідентичностей і вихід на історичну арену нової верстви – інтелігенції, яка не тільки не була прямо пов'язана з жодним класом, за хрестоматійним визначенням Карла Мангайма²⁹, а ще й мала автономію від держави. Якщо до появи інтелігенції аристократичні групи Російської імперії були прив'язані до держави безпосередньо (через бюрократичну або військову службу) та/або опосередковано (через визнання державою станових прав і привілеїв), то інтелігенція не мислила себе частиною державного організму та ідентифікувала себе не стільки з державою, скільки з національною культурою та міфологізованим нею «народом»³⁰. Видатне значення інтелігенції для формулювання суспільних і державних ідеалів та ідеологій в останні

²⁸ Аналогічно історик Володимир Рижковський пропонує аналізувати етнічну ідентичність у Радянському Союзі в контексті місця тої чи іншої нації в ієрархії «дружби народів»: Владимир Рижковский. «Нация империи»: украинский национальный нарратив в имперской перспективе, часть 2 // *Historians* (www.historians.in.ua). Однак Рижковському не йдеться про окрему загальнорадянську ідентичність.

²⁹ Карл Мангайм. Идеология та утопия / пер. з нім. В. Швед. Київ 2008, с. 173.

³⁰ Російський науковець Борис Успенський визначив російську інтелігенцію як опозиційну духовну спільноту, що виникла у середині XIX ст., див.: Борис Успенский. Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // *Россия/Russia. Новая серия* / ред. Н. Г. Охотин, вип. 2 (10): Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: История и типология. Москва 1999, с. 7–19.

Російська інтелігенція формувалася від середини XIX ст. як надетнічна та квазіполітична спільнота з-поміж освічених вихідців з різних суспільних верств. Для інтелігенції «література» (в її широкому розумінні – включно з літературною критикою та публіцистикою «грубих» журналів) була заміником політики, легально неможливою в імперії Романових до Першої російської революції. Віссаріон Белінський зазначав, що «літературні новини в нас – те саме, що за кордоном новини політичні»; Олександр Герцен у праці «Про розвиток революційних ідей у Росії» (1850 р.) патетично висловив аналогічну думку: «В народі, який політичної свободи не має, література – єдина трибуна, з висоти якої він зможе змусити почувти вигук свого невдоволення та своєї совісті» (цит. за: Яков Эльсберг. *А. И. Герцен. Жизнь и творчество*, вид. 2-е, доп. Москва 1951, с. 88, 289). Безперечно, українська інтелігенція з Наддніпрянської України поділяла підставові ознаки російської інтелігенції. Але вони були

десятиліття Російської імперії, а згодом у Радянському Союзі навела американського науковця Майкла Девіда-Фокса на влучну думку назвати пізньоімперську / радянську модель модерності – *intelligentsia-statist modernity*³¹.

Микола Гоголь: «дві душі» та громадські амбіції

Щоб з'ясувати структуру ідентичності у творах українських інтелектуалів, пропонуємо звернутися до самоідентифікації Миколи Гоголя – постаті, яка не належала до українофілів, але своєю творчістю вплинула на них. Хрестоматійним є зізнання, зроблене ним у листі від грудня 1844 р. своїй душевній подрузі Олександрі Смірновій-Россет (*курсив наш*):

Скажу Вам одне слово про те, яка в мене душа – *хохлацька чи російська*, адже це, як я бачу з Вашого листа, слугувало певний час предметом Ваших розмірковувань та суперечок з іншими. На це Вам скажу, що *сам не знаю, яка в мене душа – хохлацька чи російська («русская»)*. Знаю тільки те, що аж ніяк не дав би переваги ані малоросу перед росіянином, ані росіянину перед малоросом. *Обидві природи надто щедро обдаровані Богом, і як навмисно кожна з них нарізно вміщує те, чого немає в іншій – явний знак, що вони мають доповнити одна одну. Для цього самі історії їхнього минулого дані їм не схожими одна на одну, аби зосібна виховалися різні сили їхніх характерів, щоби потім, злившись в одне, скласти щось щонайдовершеніше в людстві*³².

«Дві душі» – дві ідентичності Миколи Гоголя – поєднувалися, хоч і не без суперництва. Адже спершу він сумнівався, яку «душу» собі обрати – *хохлацьку чи російську*. Поєднання «двох душ» у колективному вимірі мало в перспективі *скласти собою щось найдовершеніше в людстві* – вище за наявних, особливих та обмежених, українців і росіян.

ускладнені проблемою національної ідентифікації й емансипації української культури та нації за умов російської культурно-політичної гегемонії.

³¹ Michael David-Fox. *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union*. Pittsburgh 2015, с. 49. Докладно про роль інтелігенції в модернізації пізньої Російської імперії та, насамперед, Радянського Союзу див. с. 48–71.

³² Письмо А. О. Смирновой (24 декабря, по н. ст., 1844 г.) // Николай Гоголь. *Полное собрание сочинений*, т. XII: Письма (1842–1845). Москва – Ленинград 1952, с. 270. Аналогічну думку Микола Гоголь висловив у 1851 р. історикові Осипу Бодянському, розмовляючи з ним і літератором Григорієм Данилевським про Тараса Шевченка. Данилевський передав слова письменника у своїх споминах: «Росіянин і малорос – це душі близнят, які доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. Віддавати перевагу одній на шкоду іншій неможливо» (цит. за: Юрій Луцький. *Між Гоголем і Шевченком* / вступ. ст. Миколи Рябчука; пер. з англ. Ростислав Доценко. Київ 1998, с. 149).

Придивімося до лексики письменника. «Дві душі» Гоголя мають етнокультурний характер: він стверджував свою належність до двох народів³³. Якщо росіяни (або «великороси») названі власним етнонімом, то з етнонімікою українців справа складніша. Спочатку Гоголь надав перевагу пейоративу «хохли», який несе в собі ствердження простонародності та провінційності. Так іноді росіяни називають українців, вказуючи на їхню вторинність порівняно із собою, і так самі українці подеколи йменують себе, погоджуючись із цією вторинністю. Власне, «хохол» – це провінціал щодо представника культурно-політичного центру – росіянина або русифікованого українця, провінціал, який соромиться своєї містечковості, своєї природженої частковості або знімає цей сором «гумористичністю» пейоративу. До того ж, мовою українсько-російської єдності була для Гоголя російська, а не українська.

Слідом за народним терміном «хохол» Гоголь ужив книжне «малорос». Однак зіставив «малороса» не з «великоросом», а знову, як і «хохла», з «росіянином» («русским»). Фонетично це виглядає, як порівняння «росіянина» з «маленьким росіянином», немовби провінційною версією російської ідентичності. Попри запевнення Гоголя, що він «аж ніяк не дав би переваги ані малоросу перед росіянином, ані росіянину перед малоросом», з фонетичного погляду здається, начебто ці два народи для нього нерівнозначні, отож дві складові самоідентифікації письменника співвідносяться так:

$$R - U$$

Тут R – полюс російської («русской» або «великоросійської»), а U – української («хохлацької» або «малоросійської») ідентичності. Культурну вищість росіян і нижчість українців зумовлювало їхнє становище в імперії. Росіяни належали до центру, де творилися влада і культура, а українці («хохли» або «малороси») – до периферії, хоч і близької до центру. Власне, принизливе «хохол» і маркує провінційність. Тож «відсутнім суб'єктом»

³³ У нашій розвідці поза увагою залишається рецепція в українській інтелектуальній традиції Гоголевого «дводушья». Зазначимо, що для представників перших поколінь «політичних українців» Гоголь був безперечним українцем, який цілком так і не став росіянином, див.: Александра Ефименко. Национальная двойственность в творчестве Гоголя // *Вестник Европы* 7 (1902) 233–244; Сергій Єфремов. *Між двома душами. Гоголь*. Київ 1909, с. 4–10. Банальною, але точною, може, буде заввага, що пафос статті Олександри Єфименко і змістовно близької до неї брошури Сергія Єфремова стосується не стільки Гоголя, скільки сучасників обох авторів, яких Єфименко і Єфремов переконували, що українець не може стати росіянином, хоч би як навіть прагнув цього, і що кожному українцеві потрібно ставати «політичним» українцем.

Гоголівської ідентифікації мала бути «імперія», в якій разом існують українці та росіяни:

$$I \\ R - U$$

Тут I – це імперська ідентичність, близька до «центральної» російської («великоросійської») ідентичності R та віддалена від «провінційної» української («хохлацької» або «малоросійської») U . Але Гоголю йшлося не тільки про українців і росіян, а й про «щонайдовершеніше в людстві», для якого як українці, так і росіяни були тільки вихідними пунктами. Самоідентифікація Гоголя, на підставі цього зізнання, має тричленну структуру:

$$N \\ R - U$$

Тут N – це нова ідентичність, яка є «імперською» щодо «провінційних» R і U – російської («великоросійської») та української («хохлацької» або «малоросійської»). Але в такому разі жодна «провінційна» ідентичність не була ближчою до «імперської». Нова, вища ідентичність, яку Гоголь тільки-но пророкував, мала заступити «відсутній суб'єкт» імперії. Постає питання про характер цієї «неоімперської» ідентичності.

Американська дослідниця творчості Гоголя, Едіта Бояновська, дійшла висновку, що письменник починав свій творчий шлях як український націоналіст, а згодом здійснив перехід до російського націоналізму. Причому первинна українська ідентичність Гоголя послужила зразком для його подальшої російської ідентифікації³⁴. Так під час підготовки другого видання повісті «Тарас Бульба» 1842 р. автор «русифікував» твір про українських козаків: слово «Україна» було замінено на «Росія», викреслено згадку про службу Тараса Бульби у польського короля Стефана Баторія, додано промову Бульби про «російське товариство» та висловлювання про захист «російської землі»³⁵. Подвійна ідентичність відійшла в особистий вимір письменника: для публіки Гоголь мав бути російським – ніяк не «малоросійським» письменником.

Фраза з Гоголевого листа 1844 р. про вищу ідентичність («щонайдовершеніше в людстві») важлива для розуміння його підставової ідеї. Переконавання Гоголя в можливості творення вищої спільноти, яка сполучила б українців і росіян і мала б видатне світове значення, не здається нам випадковим у кон-

³⁴ Edita Bojanowska. *Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism*. Cambridge 2007, с. 370–376.

³⁵ Там само, с. 266–278.

тексті його «пізньої» творчості. Адже він зробився амбітним письменником, який претендував на громадський вплив і «перевиховання» своєї читацької аудиторії за допомогою своїх насамперед художніх, а також і публіцистичних творів. Показати найкращі зразки людських характерів для суспільного наслідування мав незавершений другий (і третій) том «Мертвих душ».

У «Вибраних місцях із листування з друзями» Гоголь пояснював мотив спалення другого тому «Мертвих душ» тим, що він прагнув вивести на сторінках роману-поєми «кілька прекрасних характерів», які б не викликали самохвальства в його сучасників. Письменник хоче спрямувати свою творчість на «душу і міцну справу життя»³⁶. Тому другий том роману мав бути надзвичайно переконливим, дослідження людських характерів мало би перейти в духовний вплив на читацьку аудиторію. Як писав Гоголь у листі до свого друга і видавця Петра Плетньова (*курсив наш*),

[м]ені треба надто багато набратися від розумних людей, щоби написати як слід мої «Мертві душі», які, насправді, можуть бути дуже потрібною в нас річчю і до того ж путящою річчю. <...>. Треба взяти з нашої ж землі людей, із нашого ж власного тіла так, щоби читач відчув, що це взято з того самого матеріалу, з якого і він сам складається. *Інакше не будуть живими образи та не вчинять благотворної дії*³⁷.

Проміжною ланкою перед завершенням другого тому мав стати публіцистичний твір «Вибрані місця із листування з друзями». Книжка була задумана навесні 1845 р. після тяжкої хвороби Гоголя. За оцінкою Юрія Манна, «Вибрані місця...» мали не тільки компенсувати публіці тривале очікування другого тому «Мертвих душ», а й підготувати автора і читачів до змістовних новацій другого тому³⁸. Гоголь запропонував утопічне бачення російського суспільства, в якому зберігається самодержавний, централізований устрій, але кожна людина «служить» загальному благу на своїй «посаді», тобто на своєму місці та в рамках свого стану, виходячи з християнських начал братньої любові³⁹. До того ж, згідно з уявленням Гоголя, як наголошує Бояновська, загальне виправлення суспільства, за участю православної церкви, мало зробити з росіян (як і українців із білорусами) справжню велику націю⁴⁰.

³⁶ Николай Гоголь. Выбранные места из переписки с друзьями // Николай Гоголь. Полное собрание сочинений, т. VIII: Статьи. Москва – Ленинград 1952, с. 298–299.

³⁷ Письмо П. А. Плетнёву (6 марта 1847 г. по нов. ст.) // там само, с. 245–246.

³⁸ Юрий Манн. Гоголь. Книга вторая. На вершине. 1835–1845. Москва 2012, с. 442–443; Юрий Манн. Гоголь. Книга третья. Завершение пути. 1845–1852. Москва 2013, с. 34.

³⁹ Докладніше див.: Ю. Манн. Гоголь. Книга третья. Завершение пути. 1845–1852, с. 34–53.

⁴⁰ Див.: Е. Bojanowska. Nikolai Gogol, с. 343–344.

«Вибрані місця...» не змогли вплинути на сучасників, як очікував письменник. Публіцистична книжка стала його провалом⁴¹. З перших пресових відгуків, про які Гоголя листовно повідомили друзі⁴², він зрозумів, що зазнав невдачі, й *post factum* переосмислив свій творчий замисел. Тепер він вирішив для себе, що «Вибрані місця...» були покликані спричинити обговорення російської дійсності і надати йому матеріал для продовження роботи над «Мертвими душами». Як писав Гоголь у листі до згаданої Смирнової-Россет (*курсив наш*):

Вся книга моя мала бути пробою: мені хотілося нею спробувати, в якому стані перебувають голови й душі. Мені хотілося тільки за її допомогою поселити в голові ідеал можливості робити добро, бо є багато істинно доброзичливих людей, які втомилися від боротьби та потьмарилися думкою, що нічого не можна зробити. Ідею можливості, хоч і віддалену, треба носити в голові, тому що з нею, немов зі світильником, все ж таки знайдеш, що робити, а без неї зовсім залишишся в потемках. Листи ці викликали би відповіді. Відповіді ці дали би мені відомості. Мені потрібно багато набрати знань; мені треба добре знати Росію. Друже мій, не забувайте, що в мене є постійна праця: ті самі «Мертві душі», початок яких з'явився в такому жалюгідному вигляді⁴³.

На наш погляд, саме уявлена письменником спільнота читачів «Вибраних місць...» і майбутнього другого тому «Мертвих душ» мала втілити те «щонайдовершеніше у людстві», в яке мають влитися на рівних українці та росіяни. Адже нові твори Гоголя, за його задумом, покликані були сприяти духовному перетворенню російського суспільства («суспільства» в значенні освічених людей). Отже, що не вдалося «Вибраним місцям...» як прологу до другого тому, – зможе продовження «Мертвих душ». Однак другий том Гоголевої версії «Божественної комедії» так і не побачив світ у завершеній редакції...⁴⁴

⁴¹ Більшість критиків, за висновком Пантелеймона Куліша, одного з перших біографів Гоголя, не прийняли «Вибрані місця із листування з друзями», засудивши відхід письменника від художньої творчості: (Пантелеймон Куліш). Николай М. *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем*. Санкт-Петербург 1856, т. II, с. 100. Докладніше про сприйняття оглядачами та читачами «Вибраних місць...» див.: Е. Воjanowska. *Nikolai Gogol*, с. 351–359.

⁴² (Пантелеймон Куліш). Николай М. *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя*, т. II, с. 105.

⁴³ Письмо А. О. Смирновой (22 февраля 1847 г. по нов. ст.) // Н. Гоголь. *Полное собрание сочинений*, т. XII, с. 223–224.

⁴⁴ Як промовисто охарактеризував «пізній» період і фінал Гоголевої творчості (після того, як він у 1836 р. почав працю над п'єсою «Ревізор») літературознавець Ю. Луцький, «відтепер не лише його мистецтво зорієнтоване було в бік росіян і універсальних проблем, а ще він

Повертаючись до питання про національну самоідентифікацію Гоголя, наголосимо: на наш погляд, він переходив не просто від українського до російського націоналізму, як стверджує Бояновська, а від свого первинного «малоросійства», маркованого українськими сюжетами та симпатіями до малої батьківщини, до невдалого творення нової імперської ідентичності. До того ж, говорячи про «український націоналізм» Гоголя, ми повинні взяти цей вираз у лапки. Гоголівська Україна була Подніпров'ям зі славетною козацькою історією та колоритною етнографічною сучасністю, але вона не мала майбутнього⁴⁵.

Конкретне уявлення про те, як бачили Україну представники російської інтелектуальної еліти українського походження, дає доробок близького друга письменника – історика Михайла Максимовича. Для нього Україна була одним із російських історико-культурних центрів, мала величну русько-козацько-гайдамацьку історію, але, попри всі історичні та етнографічні відмінності, залишалася своєрідним регіоном Росії, частиною загальноросійського культурно-політичного простору⁴⁶. Від цієї провінційної, а ще недавно славетної землі Гоголь намагався переступити в утопічну реальність майбутньої Росії.

Шлях Гоголя показує, що тогочасні українські, як і російські інтелектуали наполегливо працювали з власною ідентичністю. Але молодших сучасників Гоголя цікавив не російський, а саме український народ, хоч і в одному культурно-політичному – але не культурно-історичному! – просторі з російським.

Микола Костомаров і Тарас Шевченко: нова ідентичність у міфологічному вимірі

Американський науковець Григорій Грабович у монографії «Поет як міфотворець» сформулював концепцію про міфотворчий характер поезії Тараса Шевченка⁴⁷. Однак попередником поета, за міфопоетичними побудовами, був молодий Микола Костомаров. Він представив міфологізовану

заповзявся справляти духовний вплив на Росію і просвіщати її. Ця моралістична тенденція згодом стала манією, що згубила Гоголя як мистця» (Ю. Луцький. *Між Гоголем і Шевченком*, с. 137–138).

⁴⁵ Serhiy Bilenyk. *Romantic Nationalism in Eastern Europe: Russian, Politic, and Ukrainian political Imagination*. Stanford 2012, с. 78.

⁴⁶ Там само, с. 269–279. Про «загальноросійську» позицію М. Максимовича див.: David Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850*. Edmonton – Alberta 1985, с. 154–155.

⁴⁷ Григорій Грабович. *Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка* / пер. з англ. Соломія Павличко, вид 2-е випр. й авториз. Київ 1998.

Україну в своїх «Книгах битія українського народу». Загальновідомо, що Костомаров наслідував Адама Міцкевича з його «Книгою польського народу та польського пільгрімства»⁴⁸. У творі Костомарова замість «Тіла Христового – Польщі», розірваного під час поділів і приреченого на славетне майбутнє воскресіння, очікувала свого відродження і месіанської панславистської місії Україна.

Костомаровська Україна зі своїми питомими мешканцями – українцями була вільна від державної гегемонії: «[І]стий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога – Ісуса Христа...»⁴⁹. Україна мала відродитися та визволити інші слов'янські народи: «І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Славянщина...»⁵⁰.

Наголосимо на мовленні історика: він не згадував ані Малоросію, ані малоросів. Українці для «молодого» Костомарова – це «народ» без підпорядкування «панам», але з людьми не тільки «простого», а й «панського роду», тобто з неполітичними елітарними верствами, які владарюють за допомогою авторитету, а не примусу, на кшталт національної інтелігенції ХІХ ст.⁵¹ Тож не буде помилкою назвати Костомарова прямим попередником Шевченка у справі творення «міфу України»⁵².

⁴⁸ Див., напр.: Тетяна Дзядевич. Идеологема месіанства в «Книзі польського народу і польського пільгрімства» Адама Міцкевича, «Книгах буття українського народу» Миколи Костомарова і циклі «Три літа» Тараса Шевченка // *Наукові записки НаУКМА*, т. ХІХ, ч. 1. Київ 2001, с. 21–22.

⁴⁹ Микола Костомаров. *Книги битія українського народу* / передм. Михайло Возняк. Київ – Львів 1921, с. 21.

⁵⁰ Там само, с. 22. Попередником Костомарова в аспекті панславистських поглядів був його вчитель – професор Харківського університету, історик і філолог-славист Ізмаїл Срезневський, див.: Ю. Луцький. *Між Гоголем і Шевченком*, с. 77–78.

⁵¹ Британський дослідник Девід Сондерс наголошує на тому, що народництво у світогляді Костомарова зберігалось від Кирило-Мефодіївського товариства до подальших часів його життя: David Saunders. *Mykola Kostomarov (1817–1885) and the Creation of a Ukrainian Ethnic Identity* // *Slavonica* VII/1 (2001) 17.

⁵² Завважимо, що міфологізація України розпочалася зусиллями представників «української школи» польської літератури, а також Гоголя. Однак для нього, як і для польських романтиків, Україна – при всій її багатозначній таємничості – була явищем минулого, без перспективи майбутнього. Про «українську школу» польської літератури див.: Григорій Грабович. *Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи* // його ж. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка* / пер. з англ. Київ 1997, с. 150–154; його ж. *Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі* // там само, с. 172–178; про Гоголеве бачення України див.: його ж. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка*, с. 180–181.

В іншій публікації Грабович докладно проаналізував Гоголівський міф України в його українських повістях. Цей міф складався з бінарних опозицій культури (на кшталт «чоло-

Саме «перспективізм», переконання в майбутньому «відродженні» України відрізняли Костомарова й Шевченка від Гоголя і Максимовича, які полишили Україну в тій історії, яка здійснилася, та від польських романтиків «української школи». Перспективістське бачення зробило Костомарова і Шевченка «отцями української нації» – співцями України, що мала право не тільки на славетне минуле, а й на велике майбутнє. Нове поняття – «Україна» – ставало міфологічним двійником реальної «Малоросії», а згодом залишило в минулому «Малоросію», невід’ємну від імперської підлеглості⁵³.

Подвійну ідентичність Тараса Шевченка досліджували згаданий американський літературознавець Григорій Грабович та російський – Юрій Барабаш. Наявність праць із самоідентифікації Шевченка дозволяє мені не звертатися до самих текстів Кобзаря. Грабович виходить з «подвійної» життєтворчості Шевченка: «приспосованого» споживача імперських реалій, живописця та белетриста, представника вершків салонного життя, і водночас – «неприспосованого» поета-бунтаря⁵⁴. Ця дихотомія між «імперським» та «українським» Шевченком добре пасує до ідеї подвійної ідентичності українських інтелектуалів Російської імперії. Власне Грабовичева увага спрямована на «неприспосованого» Шевченка – автора міфотворчої поезії. «Приспосований» Шевченко опиняється за дужками⁵⁵. Наступні шевченкознавчі публікації Грабовича, зібрані в книжці «Шевченко, якого не знаємо», теж спрямовані на вивчення поета-міфотворця та шевченкознавців-міфотворців⁵⁶.

Російський україніст Юрій Барабаш заперечує концепцію Грабовича, вважаючи її за «тотальну» і таку, що відкидає Шевченків історизм⁵⁷. Звідси

віче-жіноче») і фрагментарних етнографічних та історичних знань, див.: Григорій Грабович. Гоголь і міф України // *Сучасність* 9 (1994) 77–95, 10 (1994) 137–150.

⁵³ Росію поет називав «наша вітчизна», «наша несходима вітчизна», «наша православна вітчизна», «наше православне російське незміряне царство»: Леонід Ушкалов. *Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання*. Харків – Едмонтон – Торонто 2014, с. 419.

⁵⁴ Г. Грабович. *Поет як міфотворець*, с. 22–28.

⁵⁵ Варто додати, що відома письменниця та публіцистка Оксана Забужко продовжила і переглянула концепцію Грабовича. Їй здається сумнівним поділ на «приспосованого» та «неприспосованого» Тараса Шевченка. На погляд Забужко, імперська дійсність не має ознак «високої цивілізації», а тому не варто її протиставляти (міфо)поетичній творчості поета: Оксано Забужко. *Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу*, вид. 4-е. Київ 2009, с. 35–38. На нашу думку, Забужко зосереджується на «авторському» міфі Шевченка без розгляду соціокультурного контексту його (міфо)творчості. Зауваження Забужко не є обґрунтованим, оскільки Російська імперія була все ж таки простором просвітництва і модернізації, хоч і «відставала» від західноєвропейських країн.

⁵⁶ Див.: Г. Грабович. *Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета)* / пер. з англ. Київ 2000.

⁵⁷ Див.: Юрій Барабаш. Україна Тараса Шевченка: словообраз, дискурс, «текст» // *Вопросы литературы* 4 (2008) 145–199.

неможливими стають інші – «часткові» підходи та методи дослідження Кобзареві поезії, оскільки вже відомі загальні відповіді. У своїх методологічно більш «традиційних» розвідках Барабаш розглядає, зокрема, образ «України» в поезії та прозі поета. Науковець показує, що в Шевченковій поезії «Україна» є центральним «словообразом», а в прозі – представлена «тема України», проте не «концепція України», як у поезії. Шевченкова «прозова» Україна аналогічна Гоголевій «Малоросії»⁵⁸.

Концептуальні побудови Барабаша надають додатковий простір для міркувань про ідентифікацію Шевченка. Для Грабовича життя Шевченка поділене на «імперську» складову (живописну творчість і салонне життя) та «український» міф. А для Барабаша творчість Шевченка має бінарний поділ на прозову «Малоросію» та поетичну «Україну».

Якщо поєднати моделі двох дослідників, то бачимо таку відмінність між Грабовичевою «Імперією» та Барабашевою «Малоросією»: «Імперія» стосується «зовнішнього» життя поета, а до «Малоросії» належить прозовий корпус Шевченкових текстів. Звідси впливає наявність двох опозицій: «зовнішнє» життя – «внутрішня» творчість, «приспосована» проза – «неприспосована» поезія. Однак «Малоросія», на відміну від «України», не існує без «Імперії». Так «малоросійська» проза Шевченка виглядає сполучною ланкою між «Імперією» та «Україною», проза дозволяла йому залишатися «приспосованим», але бути літератором.

Отже, Шевченкова ідентичність була не подвійною, а потрібною, але два первні його ідентичності були пов'язані між собою. «Приспосований» Шевченко – це Шевченко-художник з подвійною ідентичністю «малороса»: лояльний представник імперської еліти та патріот провінційної Малоросії, який оспівував її у своїх живописних полотнах і в прозових творах. «Неприспосований» Шевченко – це Шевченко-поет, який пов'язує себе з міфологічною Україною. Саме винайдення української – хай і на той час декларативної – ідентичності, не пов'язаної з парою «Імперія – Малоросія», і надало Шевченкові статус національного «поета-пророка» в очах наступних поколінь українців.

Пантелеймон Куліш: від Шевченкового міфу України до українського міфу Шевченка

Для визначення політики ідентичності «українофілів» після смерті Тараса Шевченка пропонуємо звернутися до публіцистичного циклу-містифікації Пантелеймона Куліша – «Листів із хутора» на сторінках часопису

⁵⁸ Ю. Барабаш. Украина Тараса Шевченко. Додамо, що чернеткові етюди прозових творів, вміщені у щоденнику Шевченка, за сюжетами та стилістикою здаються нам близькими до Гоголевої прози, див.: Олег Егоров. *Дневники русских писателей XIX века*. Москва 2002, с. 121.

«Основа». Ним письменник перекинув місток від поезії Тараса Шевченка до уявного «народу».

Кулішів Хуторянин немовби провокував читачів «грубих» журналів через протиставлення «панів» і «хуторян». У першому листі Хуторянин закидав «панам», себто інтелектуалам-літераторам, що ті вихваляють «городянське життя», яке «хуторянам» не було потрібне⁵⁹. Хуторянин порівнює інтелектуалів із питомим «народом» (*тут і далі цитуємо П. Куліша у сучасній орфографії*):

Болить у них серце, у тих письменних і друківаних городян, що ми наук їх і словесності писаної не знаємо; а про те сі добродії забули, що на одну сотню років по п'ять разів од старої науки й словесності одцувувались, і самі ще не знають, якої віри і якого смаку будуть перед смертю. Ми ж, люди прості, як навчилися на варязькій чи на литовській, або польській панщині за плугом добре ходити і недолюджів годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо⁶⁰.

Кулішів Хуторянин постає *alter ego* сучасного «вестернізованого» інтелектуала, який на позір відкритий космополітичний Імперії, але насправді не в змозі порвати зі своєю рідною провінцією, на кшталт далекої від Петербургу Малоросії. На погляд літературознавця Юрія (Джорджа) Луцького, для Хуторянина «місто» уособлювало Росію, а «хутір» – Україну⁶¹. Однак ситуація мені здається складнішою: українська інтелігенція мала відкинути наявний поділ на «центр» і «периферію». Якщо «Малоросія» вдивлялась у Санкт-Петербург, то «Україна» мала повернутися із Санкт-Петербургу до своїх «народних» справ – зі столиці назад до рідного хутора. Звісно, йдеться про інтелектуалів⁶².

Хуторянин виказує «національне» бачення української історії: українські еліти постійно змінюють свою ідентичність («смак»), конфесію («віру») та мову («стару науку й словесність»), і цій непостійності Хуторянин протиставляє незмінний характер «людей простих». Звідси випливає, що Кулішів «поворот» означав пошук «народного», яке мало закласти підвалини для творення інтелігенцією української культури.

⁵⁹ Хуторянин. Листи з хутора. Лист первий // *Основа* 1 (1861) 310 (у журналі – роздільна пагінація сторінок).

⁶⁰ Там само, с. 311.

⁶¹ George Luckyj. Panteleimon Kulish – a Ukrainian Romantic Conservative // *Philosophy, history, and social action* / ред. S. Hook, W. O'Neill, R. O'Toole. Dordrecht – Boston – London 1988, с. 316–317.

⁶² Показово, що останні роки свого життя Пантелеймон Куліш (1819–1897) буквально провів на хуторі – в Мотронівці Чернігівської губернії, зосередившись на літературній і перекладацькій праці.

У другому листі Хуторянин зосередився на суперечностях між містом і селом. Для нього місто було осередком влади та освіти⁶³. Він виступив проти «прогресистів з ламаною мовою» та протиставив сучасним наукам Біблію: «Одну книжку я вам порадив... так у тій же книзі ввесь древній світ умістився»⁶⁴. Вірогідно, саме Біблію Хуторянин назвав основою «нової селянської філософії», хоча прямо Біблія (або Євангеліє) не була ним названа. А ця «філософія» Хуторянина не узгоджувалася із «городянською філософією» освічених людей⁶⁵.

Кулішів Хуторянин виступав із нативістських і релігійних позицій⁶⁶. На початку 1861 р. помер Тарас Шевченко. Епітафією поетові став третій лист Хуторянина. В його вуста Куліш вклав панегірик Шевченкові як близькому до «народу» поету. На початку листа Хуторянин затаврував «письменних городян», які відцуралися свого «народу» і тримаються у вузькому колі людей, котрі послуговуються для письменства чужою мовою⁶⁷.

Ситуацію, на думку Хуторянина, рятувало нове українське письменство. Однак Еней – головний персонаж поеми «Енеїда» Івана Котляревського, з якої розпочалося сучасне українське письменство, – здався Хуторянину виявом глузування пана із селян. Тільки «Квітчина Маруся» – головна героїня повісті «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка – припала до душі «простим людям»⁶⁸.

Головною подією в народному житті стала поява поезії Тараса Шевченка. За словами Хуторянина, його поезія «визвала на суд нашу старосвіщину», а поет «підняв... з домовини німу нашу пам'ять»⁶⁹. Інакше кажучи, він зробив темою своїх поезій «старий світ» героїчної української історії та повернув «народу» національну пам'ять про історичний героїзм. Після дальших вихвалянь творів Квітки та Шевченка Хуторянин написав: «Шевченко – наш поет і первий історик»⁷⁰. Він протиставив доробок обох згаданих письменників попереднім творам представників малоросійського дворянства – «Енеїди», а також памфлету «Історія русів»⁷¹. Для Хуторянина

⁶³ Хуторянин. Листи з хутора. Лист другий // *Основа* 2 (1861) 228.

⁶⁴ Там само, с. 229.

⁶⁵ Там само, с. 230–231.

⁶⁶ Юрій Луцький показав вплив слов'янофільства на Пантелеймона Куліша, який певний час належав до кола російського письменника Сергія Аксакова, що виявилось у консервативному, критичному до новочасних течій народництві «Листів з хутора»: George Luckyj. Panteleimon Kulish – a Ukrainian Romantic Conservative, с. 316.

⁶⁷ Хуторянин. Листи з хутора. Лист третій // *Основа* 3 (1861) 25–26.

⁶⁸ Там само, с. 26.

⁶⁹ Там само, с. 27.

⁷⁰ Там само, с. 28.

⁷¹ Там само.

це була література зденационалізованих панів. Представник нового покоління – Шевченко – поширював серед земляків, говорячи сучасною мовою, «українську національну свідомість»:

Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сім'ю з'єдначила і наше українське суть навіки вічні утвердила⁷².

Кулішів Хуторянин додав до Шевченкового міфу України український міф Шевченка – міф про Шевченка jako народного поета, котрий своєю поезією сполучив українців у солідарну національну спільноту. Так Куліш – вустами Хуторянина – відкинув спадщину малоросійського дворянства з його подвійною «малоросійською» ідентичністю на користь української моноідентичності від Тараса Шевченка. Шевченкову міфологізацію України продовжила Кулішева міфологізація українського народу як спільноти читачів Шевченка. Звісно, Куліш здійснював цю міфологізацію від імені «простої людини» з українського народу – Хуторянина⁷³.

Не можна уникнути питання, чому Хуторянин жодним словом не згадав про творчість Миколи Гоголя. Але те, про що не сказав Кулішів Хуторянин, – сказав од свого імені сам Куліш. Паралельно із «Листами з хутора», літератор опублікував на сторінках «Основи» нарис про українські повісті Гоголя у чотирьох частинах, у рамках свого дослідження «Огляд українського письменства». Автор, детально розглянувши твори Гоголя, прагнув показати, що письменник не вивчав життя українського народу, а описував народних персонажів із погляду пана, який бачив селян хіба з вікна своєї садиби; натомість на народному житті зналися Григорій Квітка-Основ'яненко і Тарас Шевченко⁷⁴. Загалом реальний Куліш і його Хуторянин збігались у літературних оцінках. А після огляду українських повістей Гоголя – Куліш дійшов висновку, що Гоголів доробок не потрібний українській нації (*курсив автора*):

⁷² Там само, с. 29.

⁷³ Кулішів Хуторянин назвав Шевченка «першим істориком». Це, певна річ, було тільки декларацією від імені «народу». Створений кількома поколіннями української інтелігенції міф про «народного поета» Тараса Шевченка не сприйняв до кінця сам «народ» – українські селяни Наддніпрянщини. Після революційного 1905 р., скориставшись з ослаблення цензури та дозволу друкувати українські видання, Борис Грінченко провів опитування серед сільських учителів про те, як селяни читають поезію Тараса Шевченка. Опитування показало, що селян цікавили лірико-поетичні поеми Кобзаря, а історичні поезії вони погано розуміли через те, що не знали української історії: Ярослав Грицак. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота*. Київ 2006, с. 265–266.

⁷⁴ Див.: Пантелеймон Куліш. Обзор украинской словесности. III–VI. Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории. Статьи первая – четвертая // *Основа* 3 (1861) 67–90, 4 (1861) 1–19, 9 (1861) 56–68, 11–12 (1861) 1–11.

Можливо, і є на світі така нація, яка назве їх [персонажів українських повістей М. Гоголя. – М. Г.] своїми кривими типами, але ми, всі ті, хто в теперішній час має коштовне право називати себе українцями, оголошуємо всім узагалі, кому про це відати належить, що розглянуті та згадані мною типи Гоголівських повістей – не наші народні типи...⁷⁵

Отже, Куліш відмовився від письменства малоросійського дворянства на користь «народної» – національної – літератури, обравши «Україну» Квітки і Шевченка замість «Малоросії» Котляревського та Гоголя. Кобзар став для Куліша парадигмальним українським поетом і патріотом.

Завважимо, що на кілька років раніше від написання «Огляду українського письменства» Куліш звертався й до українського первня в характері Гоголя і до його ролі в історії української літератури в епілозі до роману «Чорна рада». А в пізніших «Записках про життя Миколи Васильовича Гоголя...» він указував, що Гоголева журба має аналогію в українській народній пісні. Джерело душевного настрою письменника Куліш убачав у «своїй національній поезії», яка виходить з «похмурих душевних глибин»⁷⁶.

Куліш не відкидав українство Гоголя. Для Куліша питання полягало в тому, якою була користь Гоголевої творчості для української культури. В епілозі до російського видання історичного роману «Чорна рада» Куліш наголосив на тому, що твори Гоголя містять замало «етнографічної та історичної істини». Але, за Кулішем, Гоголь і не міг створити науково обґрунтовані твори через нерозвиненість – говорячи сучасною мовою – тогочасного українознавства. Тож заслуга Гоголя, на його думку, полягала в тому, що він привернув увагу українців і відкрив росіянам «Малоросію»⁷⁷. Так Куліш, метафорично кажучи, закривав сторінку «Малоросії» та відкривав наступну – «Україну», не засуджуючи, але відсторонюючи «минуле».

Натомість погляд Куліша на сторінках «Основи» був категоричним: українські повісті Гоголя не можуть бути корисними для українського «народу»⁷⁸. До речі, на відміну від Куліша, Шевченко не відкидав ані Котля-

⁷⁵ Пантелеймон Кулиш. Обзор украинской словесности // *Основа* 4 (1861) 19.

⁷⁶ (Пантелеймон Кулиш). Николай М. *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя*, т. I, с. 177–178.

⁷⁷ Пантелеймон Кулиш. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к «Чёрной раде» // його ж. *Твори* / ред. Олександр Дорошкевич, т. III. Харків – Київ 1931, с. 413–414. Про обставини публікації цієї статті див.: Олесь Федорук. До історії тексту статті П. Куліша «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к „Чёрной раде“» (з додатком цензурних документів) // *Слово і час* 2 (2015) 71–81. Огляд епілогу до «Чорної ради» див.: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 64–65.

⁷⁸ Полемізуючи з «Оглядом українського письменства» Куліша, Юрій Луцький наголошував, що Гоголь у своїх українських повістях використовував фольклорні сюжети, а «досте-

ревського, якому присвячував вірші, ані Гоголя, на повісті якого взував свою російськомовну прозу⁷⁹. Але Куліш був послідовним у проведенні поділу між «Малоросією» та «Україною», хоч іще надто літературних явищ.

Співтворцем «українського міфу Шевченка» був Микола Костомаров. У наступному – після Кулішевої критики Гоголя – номері «Основи» були опубліковані спомини Костомарова, в яких, зокрема, йшлося про початок знайомства з Шевченком. Натхненні слова історика про поета зробилися хрестоматійними: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу життя, – згадував Костомаров свої перші враження від поезії Шевченка. – І страшно, і солодко, і боляче, і захоплено було зазирнути туди!!!»⁸⁰. Однак в очах Костомарова – на відміну від Кулішевого Хуторянина – Шевченко був не просто українським («малоросійським»), а саме загальноросійським народним поетом, хоч історик і наголошував, що «його батьківщина – Малоросія – бачила в ньому свого народного поета»⁸¹.

Подальше творення «українського міфу Шевченка» в українській інтелектуальній традиції відбувалося не за Костомаровим⁸², а шляхом Кулішевого Хуторянина – з наголошенням на засадничо українському характері Шевченка і його поезії⁸³. А в одному номері «Основи» разом із листом Хуторянина про Шевченка і першою частиною нариса Куліша про Гоголя була надрукована розвідка Костомарова про українсько-російські відносини в історичному вимірі.

Микола Костомаров і Володимир Антонович: від міфу до науки

Пантелеймон Куліш – вустами консервативно-народницького Хуторянина – підніс Тараса Шевченка як народного поета. Звідси «народ» постав, застосовуючи пізнішу фразу Михайла Грушевського про історичний процес,

менне відтворення реальності ніколи й не входило в наміри письменника»: Юрій Луцький. *Між Гоголем і Шевченком*, с. 127.

⁷⁹ Див.: Ю. Барабаш. «Мой бедный protégé» (Проза Шевченко: после Гоголя) // *Вопросы литературы* 6 (2002) 127–155. Завважимо, що «український міф Шевченка» базується на постаті Шевченка-поета, а його проза і щоденник залишаються осторонь національної міфотворчості, позаяк надто ідейно близькі до «малоросійського письменства».

⁸⁰ Николай Костомаров. Воспоминания о двух малярах // *Основа* 4 (1861) 49.

⁸¹ Там само, с. 50.

⁸² Про те, яке сприймав Микола Костомаров постать і творчість Тараса Шевченка див.: George Grabowicz. Insight and Blindness in the Reception of Ševčenko: the Case of Kostomarov // *Harvard Ukrainian Studies* XVII/3–4 (1993) 289–340. Зокрема про «народництво» Шевченка: с. 300–318.

⁸³ Докладніше про сприйняття українською інтелігенцією Тараса Шевченка як «народного поета» див.: Тетяна Портнова. *Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX століття*. Дніпропетровськ 2016, с. 88–91.

«альфою й омегою» для української інтелігенції⁸⁴. «Народ» був виділений як міфологізована категорія, позбавлена «дводушся» інтелігенції з її множинними ідентичностями. Виокремлення «народу» дозволило зробити його головним об'єктом наукових розвідок українофілів – істориків та етнографів⁸⁵. Зокрема, «народ» був темою досліджень Миколи Костомарова і Володимира Антоновича.

Для Костомарова під час «відлиги» Олександра II, як і за реакційного періоду Миколи I, справа і далі полягала у «відродженні» українського народу після занепаду, що почався, на його думку, з остаточної інкорпорації Лівобережжя та Слобожанщини⁸⁶. Він вимагав сприяння українській освіті з боку уряду, а кінцеву мету – як і в «Книгах битія українського народу» – вбачав у створенні слов'янської федерації, рівноправним учасником якої буде й «Південна Русь», себто Україна. Слов'янська федерація ж мала виникнути не на основі наявної Російської імперії, а шляхом добровільного об'єднання слов'янських народів⁸⁷. Звісно, подібні думки не мали шансу пройти цензуру, а тому були анонімно оприлюднені у відкритому листі до редактора газети «Колокол» – російського опозиціонера-емігранта Олександра Герцена, – опублікованому на першій шпальті одного з номерів непідцензурного видання.

Ідейний панславізм Костомарова, на наш погляд, був намаганням вийти за рамки актуальних дихотомій «українці – росіяни», «росіяни – поляки» та «українці – поляки», утвердивши самостійність української ідентичності поряд з іншими слов'янськими націями. До того ж, омріяна істориком загальнослов'янська федерація виглядала демократичним заміном імператорської Росії⁸⁸.

⁸⁴ Про ототожнення українською інтелігенцією «селян» і «народу» та обговорення селянської тематики див.: Т. Портнова. *Любити і навчати*, с. 68–81.

⁸⁵ Як влучно висловився Віктор Петров, зіставивши доробок Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша: «Для Куліша народ був об'єктом – об'єктом його наукових студій; для Шевченка суб'єктом. Замість записувати те, що співає й каже народ, перекази і пісні з уст народу, як це радив робити українським письменникам Куліш, Шевченко записує свої власні слова, власні свої думки і почуття. І цього досить: це каже й так каже народ, так думає й відчуває народ» (Віктор Петров. *Тарас Шевченко як поет нації (До 85-ліття з дня його смерти)* // *Розвідки*, т. II. Київ 2013, с. 721). Слова В. Петрова можна перенести й на інших українофілів. Однак завважимо, що Куліш, як показано вище, та інші сучасники, творячи «культ Шевченка», обґрунтовували думку, що голос Шевченка і був голосом українського народу. Жартома кажучи, Куліш погодився би з Петровим.

⁸⁶ (Николай Костомаров). Україна (Письмо к издателю Колокола) // *Колокол. Прибавочные листы к Полярной звезде*, лист 61 (1860), 15 января, с. 501.

⁸⁷ Там само, с. 501–503.

⁸⁸ Ми не можемо погодитися з оцінкою листа Миколи Костомарова, висловленою Йоганнесом Ремі, згідно з якою історик нібито шукав «можливий і бажаний» компроміс із урядом: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 114. На нашу думку, бажання створити загальнослов'янську

Звідси випливає, що Костомаров мав визначити підстави історії та етнографії українців як одного зі слов'янських народів, із власним місцем серед них. Питання українсько-російських (а також й українсько-польських) відносин історик поставив у нарисі «Дві руські народності». Концептуально цей твір був продовженням попереднього нарису – «Міркування про федеративний первень у стародавній Русі». У ньому йшлося про історичну базу спільності «двох руських народностей» – федеративний характер зв'язків не тільки між окремими князівствами та землями, а й між племенами та народностями Київської Русі, сполученими спільною культурою, державністю, вірою і церквою⁸⁹.

У «Двох руських народностях» кожен народ поставав, так би мовити, «колективною особистістю» із певними психологічними якостями, властивими для кожного представника народу. Костомаров розглянув відносини між двома руськими народностями, себто частинами одного цілого, – українцями (*південноросами*) та росіянами (*великоросами*)⁹⁰. Варто зіставити протилежні якості українців і росіян, визначені Костомаровим, у таблиці:

Табл. 1. Українці та росіяни за Миколою Костомаровим⁹¹

<i>сфери / народи</i>	українці	росіяни
світогляд	ідеалісти	матеріалісти
релігійність	емоційність	обрядовість
громадське життя	індивідуалізм і демократизм	колективізм і деспотизм

федерацію, почасти на місці Російської імперії, виключало такий компроміс. Костомарову радше йшлося про порозуміння з прогресивною російською громадськістю, одним із тогочасних голосів якої був Герцен і яка згодом стала опозиційною щодо Олександра II та його наступників на російському престолі.

⁸⁹ Див.: Николай Костомаров. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // *Основа* 1 (1861) 121–158, особливо с. 135–156. Огляд есею Костомарова див.: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 90–91.

⁹⁰ Костомарову доводилося обороняти власні погляди на українсько-російські відносини від російських авторів, які ставили під сумнів тісний зв'язок між слов'янськими племенами – предками українців і росіян у давньоруській історії, а тим самим заперечували історичну доповнюваність українців і росіян, на якій наголошував історик. Невдовзі після публікації «Двох руських народностей» Костомаров полемізував із дописувачами консервативної газети «День», називаючи їхні погляди «московським централізмом» і «московськими замашками», див.: Николай Костомаров. Правда москвичам о Руси; Дополнения к правде москвичам о Руси // *Основа* 10 (1861) 1–15, 1 (1862) 58–62.

Дискусія Костомарова з російськими авторами змушує згадати аналогічний спір між Михайлом Погодіним і Михайлом Максимовичем про роль українців і росіян у давньоруській історії, в якому Максимович обстоював спільну українсько-російську належність Київської Русі, а Погодін – її переважно російський (великоросійський) характер, див.: Алексей Толочко. Спор о наследии Киевской Руси: Максимович versus Погодин // його ж. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012, с. 205–236.

⁹¹ Складено за: Николай Костомаров. Две русские народности // *Основа* 3 (1861) 65–74.

Як бачимо, для Костомарова українці поставали носіями «позитивних» індивідуалістично-громадських цінностей, а росіяни – «негативних» колективістсько-державницьких⁹². Але на цьому історик не обмежився. Від 1830 р. на Правобережній Україні, де певний час учителював майбутній історик та служили інші українофіли, тривало російсько-польське протистояння, що загострилося на початку правління Олександра II (1855–1881). Відтак для цілісної характеристики міжнаціональних відносин у регіоні історик увів до аналітичної пари «українці – росіяни» ще й поляків, яких він, за «колективним характером», наблизив до українців⁹³. У рамках тристороннього порівняння українці та росіяни поставали ближчими «народностями», які могли «доповнити» один одного, а поляки поставали «Іншим» для «двох руських народностей»⁹⁴.

«Пошуки ідентичності» української інтелігенції тривали в протистоянні з російськими та польськими сучасниками, які теж займалися творенням своїх «російськості» та «польськості». Однак російська громадськість прихильно ставилася до українофільського журналу «Основа»⁹⁵. Адже в роки, які передували Січневому повстанню 1863–1864 рр., і за наступних часів протиставлення союзних «українськості» та «російськості» ворожій «польськості» означало включення українських інтелектуалів у російсько-польське протистояння на російському боці⁹⁶. Тож систему ідентифікації,

⁹² «Іншування» росіян в «українофільському дискурсі» відобразилося в інших публікаціях на сторінках журналу «Основа», а також у тогочасних літературних творах, див. огляд епілогу до «Чорної ради» у: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 98–100.

⁹³ Николай Костомаров. Две русские народности, с. 77–78.

⁹⁴ Невдовзі до та незабаром після публікації «Двох руських народностей» Костомаров полемізував на сторінках «Основи» з польськими авторами, які зверталися до історичних досліджень для обґрунтування єдності поляків та «русинів» (українців) і належності «Русі» (України) до Польщі, див.: Николай Костомаров. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»; Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в Revue Contemporaine) // *Основа* 2 (1861) 121–135, 10 (1861) 100–112.

⁹⁵ Див.: А. Миллер. «Украинский вопрос», с. 89–95.

⁹⁶ На рубежі 1861–1862 рр. на сторінках «Основи» було надруковано низку полемічних статей, в яких українофіли опонували польським історикам. З погляду українофілів, останні виступали з історичним обґрунтуванням польських претензій на українські землі та залучення українців Правобережжя – говорячи мовою сучасної науки – до проекту «великої польської нації». Вище йшлося про статті Костомарова 1861 р., а також див.: Фаддей Рылский. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // *Основа* 11–12 (1861) 90–110; Владимир Антонович. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // *Основа* 1 (1862) 83–96; Пантелеймон Кулиш. Полякам об украинцах (Ответ на безыменное письмо) // *Основа* 2 (1862) 67–86. Про обставини появи однієї з цих публікацій див.: Віктор Дудко. Стаття Пантелеймона Куліша «Полякам об украинцах» (1862): генеза, контексти, інтерпретації // *Сіверянський літопис* 4 (2006) 167–172.

запропоновану в 1861 р. Костомаровим, можна графічно представити так:

$$R + U \langle \rangle P$$

Тут R – полюс російської («північноросійської», «великоросійської») ідентичності, $+$ – нерозривний українсько-російський зв'язок, U – полюс української («південноросійської», «малоросійської») ідентичності, $\langle \rangle$ – ворожі відносини, P – полюс польської ідентичності.

Наукове дослідження українського характеру в рамках міфологізації «народу» продовжив Володимир Антонович. Як змінити характер українсько-російських відносин, поставивши обидва народи на один щабель? Якщо людина може поєднати у своїй свідомості «дві душі», як це робив Гоголь, то поєднати у собі «два тіла» – вона ніяк не може. Антонович до «душевного» – культурного – розгляду українсько-російських відносин додав «тілесний» – антропологічний – вимір. Щоб охопити різноманітні чинники, які характеризують суспільні групи, науковець звернувся до типологічного методу, який у другій половині XIX ст. вважали за прогресивний, оскільки типологія дозволяла поєднати загальне й особливе в досліджуваних об'єктах⁹⁷.

Під пером Антоновича типологізація трьох східноєвропейських народів дозволила згрупувати та зв'язати різні ознаки українців, росіян і поляків. Згідно з науковцем, характер національної спільноти визначали «прикмети» – як антропологічні (фізичної антропології), так і виховні, себто культурно-історичні⁹⁸. Антропологічні особливості народу надавали його існуванню «об'єктивності» та ставали основою для формування «суб'єктивних», культурно-історичних ознак, а також унеможлилювали одночасну належність індивіда до двох народів. Як писав історик (*розрядка автора*):

Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: о д н у – ті осібності та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з природженим, з своїм власним; д р у г у – се ті осібності, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням⁹⁹.

Об'єктами порівняння для Антоновича стали українці, росіяни та поляки. До речі, сам науковець був за походженням поляком, який оголосив

⁹⁷ Про це пише історик Олексій Ясь у вступній статті до публікації есею Антоновича, див.: Володимир Антонович. Три національні типи народні / вст. ст. та прим. О. Ясь // *Український історичний журнал* 3 (2017) 171–172.

⁹⁸ Там само, с. 179.

⁹⁹ Там само, с. 180.

себе «розполяченим» українцем¹⁰⁰. І якщо для Костомарова поляки були «Іншим» щодо українсько-російської спільності, то Антонович поставив їх поряд із українцями та росіянами, щоби розірвати українсько-російську єдність присутністю «третього» культурно-расового організму – поляків¹⁰¹. Адже «Три національні типи народні» Антоновича були опубліковані у 1888 р., коли – завдяки попередній дискримінаційній політиці щодо поляків у західних губерніях – «польськість» перестала бути головною загрозою для української ідентичності.

У визначенні культурно-історичних особливостей Антонович був продовжувачем Костомарова. Однак «літературоцентризм» історика-поета¹⁰² (поета за покликанням) Костомарова історик-антрополог (медик за першою освітою) Антонович переформатував у «психологізм»: українці, росіяни та поляки, будучи, так би мовити, «колективними особистостями», зробилися виразниками різних типів темпераменту¹⁰³. Характеристику «національних типів народних» від Антоновича зручно представити у вигляді таблиці:

Табл. 2. Україні, росіяни та поляки за Володимиром Антоновичем¹⁰⁴

<i>сфери / народи</i>	росіяни	поляки	українці
темперамент	флегматики	сангвініки	меланхоліки
звичаї	інертні	театральні	емоційні
справи	прагматичні	надмірні	помірні
родинні стосунки	деспотизм	змагальність	рівноправність
громадське життя	деспотизм	–	демократизм
суспільні ідеали	деспотизм	аристократизм	демократизм
релігійність	обрядовість	догматизм	щира релігійність
етика	сила	краса	справедливість

Отже, для Антоновича, на відміну від Гоголя і Костомарова, належність однієї людини до двох народів була неможливою. Для нього ідентичність визначалася не тільки «душею» – культурно-історичною спадщиною, а й «тілом» – антропологічними особливостями. Протиставивши українців, росіян і поляків, історик підвів наукову базу під відмову від множинної

¹⁰⁰ У 1862 р. Антонович публічно оголосив про свій розрив із «польськістю» та належність до українського народу: В. Антонович. Моя исповедь, с. 94–95.

¹⁰¹ В. Антонович. Три національні типи народні, с. 181.

¹⁰² Про особливості емоційно-інтуїтивного стилю історіописання Миколи Костомарова, схильного до «художньої репрезентації минувшини», див.: О. Ясь. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник // *Український історіографічний щорічник* 15 (2010) 232–250; його ж. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світли культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.)*: у 2-х част. Київ 2014, част. 1, с. 206–225.

¹⁰³ В. Антонович. Три національні типи народні, с. 183–184.

¹⁰⁴ Складено за: там само, с. 184–190.

ідентичності, що було можливим для нового покоління українсько-російської інтелігенції. Антоновичеві «Три національні типи народні» робили крок від українофілів – носіїв подвійної ідентичності до шукачів «базової» української ідентичності – «політичних українців» кінця XIX ст.

Михайло Драгоманов – Борис Грінченко: національні змагання з імперською ідентичністю

«Політичні українці», завдяки попередній роботі українофілів, не мусили нікому доводити факт існування українського народу, його відмінностей від інших народів і права на існування української культури не для «домашнього вжитку». Для науковця та публіциста Михайла Драгоманова окремішність українського народу була самозрозумілим фактом. Початок його публіцистичної діяльності, як і його послідовників та опонентів, припав на часи, коли Валуєвський циркуляр 1863 р. й Емський указ 1876 р. унеможливили для українських інтелектуалів відкрите висловлення своїх поглядів у межах Російської імперії, що спричиняло їх більш послідовну політизацію та спонукало до пошуку нового простору для дії – в австрійській Галичині.

Молодий історик у 1870-х роках, говорячи про німецько-російське змагання за Східну Європу, вказав на необхідність зважати на інтереси «малих» народів регіону, яких сучасники не вважали за суб'єктів регіональної політики. До цих народів належали «недержавні» литовці, білоруси та українці¹⁰⁵. Майже десять років потому Драгоманов указав на те, що головні «гравці» на полі східноєвропейського етнополітичного суперництва – і поляки, і росіяни – ігнорували українців¹⁰⁶.

Незважаючи на безперечну для Драгоманова етнополітичну окремішність українців, він не мав на меті культурне відмежування від Росії, не говорячи про політичну самостійність¹⁰⁷. Історик і публіцист запропонував

¹⁰⁵ Михаил Драгоманов. Восточная политика Германии и обрусение // його ж. *Политические сочинения* / ред. Иван Гревс, Богдан Кистяковский, т. I: *Центр и окраины*. Москва 1908, с. 68–111. Про геополітичні погляди Михайла Драгоманова як прихильника перебудови Східної Європи на засадах національного визволення всіх народів шляхом федералізації імперій див.: Геннадій Корольов. Східна Європа в уявленнях Михайла Драгоманова // *Український історичний збірник*, вип. 15. Київ 2012, с. 273–280.

¹⁰⁶ Див.: Михаил Драгоманов. *Историческая Польша и великорусская демократия*. Женева 1881. Аналіз поглядів Драгоманова на «польське питання» див.: Іван Лисяк-Рудницький. Із Драгоманівських студій // його ж. *Історичні есе*, т. I. / пер. з англ. М. Бадик, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця; упор. Я. Грицак. Київ 1994, с. 293–294.

¹⁰⁷ Формування політичної позиції Михайла Драгоманова, зокрема й майбутньої «загалноросійської» орієнтації, визначила тогочасна ситуація в Європі. Об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю» (за крилатим виразом Отто фон Бісмарка) навколо Пруссії у 1871 р. призвело до появи буквально в центрі Європи нової великої держави, яка потенційно загрожувала

тезу про наявність «трьох літератур» для українського та російського народів. Драгоманов виходив з того, що в Росії існує окрема українська («малоросійська») література, призначена і присвячена «народові» – українським селянам, окрема російська («великоросійська») література для іншого «народу» – російських селян, та, зрештою, «загальноросійська» література, що стосувалася загальноросійських справ і, додамо від себе, імперської еліти¹⁰⁸.

Загальноросійська література, хоч і написана російською мовою, за Драгомановим, однаковою мірою належала і росіянам, і українцям імперії Романових, ба навіть сусідньої імперії Габсбургів¹⁰⁹. Так, творчість Івана Тургенева була частиною загальноросійської літератури та була

експансією слов'янським народам і країнам. Сам Драгоманов під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. навчався в німецьких університетах і ввіч спостерігав за зростанням німецько-го шовінізму: Я. Грицак. *Пророк у своїй вітчизні*, с. 123.

Незабаром, у 1877–1878 рр., вибухнула російсько-турецька війна, в якій Німеччина, разом з іншими західними державами, чинила дипломатичний тиск на Росію – яка вийшла переможницею у цій війні. Тут, на нашу думку, – витoki «мирної» позиції Драгоманова: не виступати проти імперії, а користуватися з їхніх можливостей і добиватися їхньої перебудови на демократичних і федеративних засадах.

¹⁰⁸ [Михайло Драгоманов]. Українець. *Література російська, великоруска, українська и галицька*. Львів 1874, с. 42, 74. На наш погляд, позиція Драгоманова щодо загальноросійської літератури вможливила поступове розширення кола російської інтелігенції за рахунок вихідців не тільки з дворянства і духівництва. Вище йшлося про надзвичайну важливість літератури (включно з публіцистикою та літературною критикою) для російської інтелігенції за умов відсутності можливостей для громадського життя і політичної дії. Причому класична російська література (як і російська література за радянських часів) мала імперський характер, була літературою завойовника, в якій зазвичай ігнорувався периферійний контекст, див.: Ева Томпсон. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм* / пер. з англ. Марія Корчинська. Київ 2008, с. 39–96.

Російська (для Драгоманова – «загальноросійська») література ставала квазіполітичним двійником імперського простору, а місце спадкових імператорів посідали генії російського письменства: Олександр Пушкін, Микола Гоголь, Іван Тургенєв, Лев Толстой і Федір Достоєвський. Так у 1880 р., коли Драгоманов уже перебував на еміграції у Швейцарії, Достоєвський виголосив свою тріумфальну промову про Пушкіна – ідеального виразника універсального духу російського народу: Анджей Валіцький. *В полоні консервативної утопії: структури і видозміни російського слов'янофільства* / пер. з пол. Володимир Моренець. Київ 1998, с. 639–641. Як бачимо, звеличення російської літератури та конкретних письменників не залежало від ідейних поділів серед надто «літературоцентричної» російської інтелігенції.

¹⁰⁹ Свідченням прийнятності тези Михайла Драгоманова про загальноросійську літературу є та обставина, що молодий Іван Франко близько 1875 р., не без впливу галицьких русофілів, вважав російську літературу за спільну для українців і росіян: Я. Грицак. *Пророк у своїй вітчизні*, с. 160. Ідейний вплив Драгоманова на світогляд і публіцистику Франка відбувся пізніше. Звідси випливає, що Драгоманов, говорячи про загальноросійську літературу, теоретично обґрунтував позицію, яка й до того була близькою для його сучасників, не тільки наддніпрянських, а й галицьких українців.

близькою як освіченим росіянам, так і освіченим українцям¹¹⁰. Загально-російська література, згідно із Драгомановим, здобула світове визнання, а також загальнослов'янське значення¹¹¹. Тим паче, вона була провідницею західних впливів для освічених українців¹¹².

Варто перенести уявлення Михайла Драгоманова про літературу на його «роботу над ідентичністю»¹¹³. Структура ідентифікації українського інтелігента, за Драгомановим, включала прихильність до українського народу та належність до загальноросійської культури¹¹⁴, невіддільної від російського народу та імперії Романових:

$$\begin{array}{c} Z \\ U - R \end{array}$$

Тут Z – загальноросійська (імперська) ідентичність, U – українська, а R – російська ідентичність, яка для Драгоманова не була вищою від української. На наш погляд, Драгоманівський федералізм не був прямо пов'язаний із його національною ідентифікацією, але вказував на «нормальність» для нього множинної ідентичності, що включала зв'язок як із «федерацією» (перформатованою Імперією), так і з «автономією» (виокремленою Україною).

¹¹⁰ М. Драгоманов. *Листи на Наддніпрянську Україну*. Київ 1917, с. 66–67.

¹¹¹ М. Драгоманов. *Чудацькі думки про українську національну справу*, вид 3-тє. Київ 1913, с. 58, 62.

¹¹² М. Драгоманов. *Листи на Наддніпрянську Україну*, с. 15.

¹¹³ Відзначимо, що найвідоміший дослідник спадщини Драгоманова, Іван Лисяк-Рудницький, вважав таке ставлення мислителя до російської літератури прагматичним і пояснював це переконанням Драгоманова в життєздатності українства, якому не загрозувала російська культура: Іван Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний мислитель // його ж. *Історичні есе*, т. I, с. 335–337.

Лисяк-Рудницький, наскільки зрозуміло з його історичної есеїстики, не розглядав феномен подвійної (чи множинної) ідентичності, крім згаданої на початку статті тези про «малоросіянізацію» українців у Радянському Союзі. Однак бути одночасно російським лібералом та українським націоналістом, як Драгоманов, було неможливим без плекання подвійної ідентичності. Тим паче, що «російськість» Драгоманова виражалася в його позитивному ставленні до російської літератури і прагненні лібералізації та федералізації Росії, про що див.: І. Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний мислитель, с. 328–330.

¹¹⁴ Йоганнес Ремі, говорячи про співіснування «ексклюзивних» та «інклюзивних» концептів нації в національному русі, тобто українофільському дискурсі XIX ст., називає позицію Драгоманова, поборника загальноросійської єдності, прикладом «інклюзивності» серед загальної переваги «ексклюзивного» розуміння нації в середовищі українських інтелектуалів: J. Remy. *Brothers or Enemies*, с. 223.

Доповнюючи зазначену тезу Ремі, зауважимо, що «інклюзивність» Драгоманова вможлилювала та обставина, що культурний продукт, створений до того часу українофілами, робив беззаперечною можливість існування української національної культури. Це давало змогу Драгоманову уникати конструювання суперечливих відносин між українцями, росіянами та поляками, «іншування» росіян і «відчуження» поляків, як у «Двох руських народностях» Костомарова і «Трьох національних типах народних» Антоновича.

Федералізм для мислителя був загальним принципом, який мав втілитися не тільки в Російській та Австро-Угорській імперіях, а й у решті держав світу. Драгоманівський федералізм поєднувався з його анархістським ідеалом самоврядних громад. Такі погляди українського мислителя опосередковано вказують на те, що «національний принцип» не був для нього першорядним. Ба більше, Драгоманов критикував націоналізм сучасників (в його термінології – «національство»), звинувачуючи своїх українських опонентів у ксенофобії¹¹⁵.

«Інтелектуальним горизонтом» Драгоманова, в рамках якого знаходили обґрунтування його заперечення етнонаціоналізму та обстоювання федералізму, був «космополітизм», під яким варто розуміти прагнення визначити загальні проблеми людства, принаймні Європи. Теоретичним інструментом Драгоманового космополітизму, як показав О. Ясь, був компаративістський метод, який дозволяв вивчати соціальні факти як у синхронному – в межах однієї епохи, так і в діахронному – в історичній тягlostі – вимірах¹¹⁶. Виходячи з цього, Драгоманов піддав критиці науковий доробок Костомарова і Антоновича, зосібна розвідки «Дві руські народності» й «Три національні типи народні», за штучну ізоляцію явищ української культури від аналогів з інших культур та епох, і взагалі – через відрив української думки від європейських літературних, наукових і політичних процесів¹¹⁷.

Опонентом Драгоманова був письменник і публіцист Борис Грінченко, який виступав за творення української національної літератури, придатної не тільки для «домашнього вжитку» та опису селянських справ. Відтак він заперечував тезу Драгоманова про загальноросійську літературу. Грінченко погоджувався зі своїм опонентом, «що українські націоналісти в Росії є частиною всеросійської інтелігенції і як такі мають на собі значну частину всіх тих властивостей, якими визначається та інтелігенція»¹¹⁸. Але робив із цього протилежний висновок.

¹¹⁵ Див.: І. Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний мислитель, с. 313–340. Відзначимо, що Лисяк-Рудницький не застосовував поняття «анархізм» для позначення «громадівства» Драгоманова, надаючи перевагу більш політично нейтральному поняттю «соціалістичний колективізм». Докладніше про федералізм Драгоманова як підставу його політичного світогляду див.: Сергій Єкельчик. Федералізм Михайла Драгоманова // його ж. *Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття*, с. 177–190.

¹¹⁶ Див.: О. Ясь. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // *Український історичний журнал* 2 (2011) 135–143; його ж. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.)*, част. 1, с. 401–409.

¹¹⁷ М. Драгоманов. *Чудацькі думки про українську національну справу*, с. 41–42, 55–56.

¹¹⁸ Б. Грінченко. *Листи з Наддніпрянської України* // Борис Грінченко, Михайло Драгоманов. *Диалоги про українську національну справу* / упор. А. Жуковський; ред. П. Сохань. Київ 1994, с. 42.

Грінченко наполягав на тому, що неможливо розглядати українську та російську інтелігенцію як одну велику групу зі спільною літературою, бо це дві різні верстви за своєю національною належністю. Грінченко вважав за хибну позицію Драгоманова, оскільки з неї випливало існування не трьох, а навіть чотирьох літератур: української й російської літератури про українську та російську інтелігенцію, а також української й російської літератури про український і російський народи, себто селян¹¹⁹. Тоді чому ж «українські націонали» не могли мати спільної літератури з «усеросійською інтелігенцією»? У своїх полемічних «Листах з України Наддніпрянської» він написав про минуле покоління українсько-російської інтелігенції так (*курсив наш*):

*...В тодішньому вкраїнському діячеві сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська. Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку являло російське начальство*¹²⁰.

Роздвоєність української свідомості, згідно із Грінченком, полягала в розриві між «своїм» – домашнім, українським – та офіційним – бюрократичним, російським, хоч і не «чужим». Офіційне та бюрократичне, на наш погляд, варто прирівняти до імперського. Для Грінченка бути українцем – означало зробити свій «антиімперський вибір»¹²¹. А це вимагало від українського інтелігента порвати із державною службою, яка годувала багатьох із них, і тут, на нашу думку, йшлося не тільки про чиновництво. Через те, що «тодішній вкраїнський діяч» не мав змоги зробити остаточний вибір, – він виявлявся носієм «двох душ».

Продовжуючи міркування Грінченка – якби «українські націонали» відмовилися від служби державі, то відокремилися б від «усеросійської інтелігенції», що означало б переформатування структури ідентичності – втрату імперського / загальноросійського полюсу. Натомість Драгоманов пропонував гармонізувати ситуацію множинної ідентичності шляхом прийняття належності до загальноросійської культури, не закликаючи своїх сучасників до зміни суспільного статусу.

¹¹⁹ Там само, с. 71–72.

¹²⁰ Там само, с. 60.

¹²¹ Тут ми використовуємо формулювання з назви монографії Йоханана Петровського-Штерна про українських поетів єврейського походження, для яких вибір української, а не російської культури був «антиімперським»: Yohanan Petrovsky-Shtern. *The Anti-Imperial Choice. The Making of the Ukrainian Jew*. New Haven – London 2009.

Підсумки

Таким чином, від середини ХІХ ст. відомі українські інтелектуали здійснювали свою «роботу над ідентичністю», творячи її в персональному та національному вимірах. Адже Російська імперія зазнавала «націоналізації» – у ній формувалися «національні проекти», при цьому освічені неросіяни поєднували «націоналізацію» зі збереженням імперської лояльності та / або загальноросійської самоідентифікації.

Українські інтелектуали розпочинали «пошуки себе» з конструювання української ідентичності. У випадку Миколи Гоголя визнана ним самим його подвійна українсько-російська ідентичність, «дводушшя», поєдналася з його амбітною, але провальною спробою витворити вищу національну спільноту – російського народу разом із українським. Успішним було творення Миколою Костомаровим і Тарасом Шевченком «міфу України», що в перспективі вело до заперечення взаємопов'язаності ідей імперії та Малоросії і відмови від «дводушшя».

Варто порівняти самоідентифікації Миколи Гоголя і Тараса Шевченка¹²². Якщо Гоголь намагався вийти з дихотомії «росіянин – малорос» (або «великорос – хохол») шляхом побудови вищої ідентичності «довершеної в людстві» російської нації, то Шевченко взявся за творення принципово нової ідентичності, яка не потребувала би фігури «Імперії». Обидва літератори діяли аналогічно. Тільки Шевченка визнали сучасники та нащадки, а його міфологія та міфологія про нього стали неодмінними атрибутами української культури. Натомість ідея Гоголя про перспективне перетворення Росії та росіян, яке мала розпочати його літературна творчість – завдяки «Вибраним місцям із листування з друзями» та майбутньому другому (а також і третьому) тому «Мертвих душ», – виявилася не втіленою та не знайшла підтримки серед читачів-сучасників¹²³.

¹²² Постаті Гоголя і Шевченка неодноразово порівнювалися в українській гуманістиці. Показовою вважаємо оцінку Іларіона Свенціцького, який у 1920-х роках доволі близько підійшов до констатації подвійної ідентичності Гоголя: «Гоголь позістав при своїм патріотизмі пасивної любові до рідної країни та розвинув поруч із нею активну любов обновленої Росії; а Шевченко розвинув свій національний патріотизм до безмежної любові України в минулім і будучім, до свідомого протиставлення українських інтересів інтересам російської державности» (цит. за: Є. Прохоренко. Микола Гоголь і Тарас Шевченко в українських порівняльних студіях 20–30-х рр. ХХ ст. // *Література та культура Полісся* [= Філологічні науки] 75 (2014) 69).

¹²³ Важливим чинником успіху Тараса Шевченка у справі творення міфопоетичної України (та, своєю чергою, поразки Миколи Гоголя в намаганні створити літературний топос ідеальної – служилої та злагодженої – Росії) було те, що Кобзар був поетом. Епоха романтизму та епоха націоналізму спричинилися до звеличення постаті «національного поета» яко пророка і провідника всього народу. Так, на світанку ХІХ ст. німецькі романтики

Початок «відлиги» Олександра II позначився атмосферою відносно вільних дискусій з національного – зокрема й українського – питання. Конструювання образу українського «народу» та формування української ідентичності здійснювалося в контексті утвердження «літературоцентричної» спільноти російської інтелігенції, до якої належали представники українсько-російської інтелігенції. Цей літературоцентризм полягав у тому, що художня література і літературна критика ставали заміниками неможливої політичної дії.

Смерть Шевченка створила передумову для появи «українського міфу Шевченка» як першорядного народного поета, про який першими заговорили Куліш і Костомаров. «Шевченків міф України» та «український міф Шевченка» доповнювали один одного, створюючи непоєднаний з Імперією поетичний образ України разом з її виразником і пророком – Кобзарем. Подальші «пошуки себе» українофіли вели у наукових дослідженнях українського народу як міфологізованої єдності, разом із його «іншим» – росіянами та його «чужим» – поляками. Однак попередником цих теоретичних побудов був панславізм Костомарова, в якому українці постали поряд з іншими самобутніми слов'янськими народами. Відзначимо особливу роль польського питання для української ідентифікації. Поборення «польськості» легітимізувало українофілів у середині XIX ст. в очах російського уряду та громадськості як «своїх» борців проти «полонізму».

Продовженням «дослідницького періоду» стали дебати, що їх провадили перші покоління «політичних українців» (яких представляли Драгоманов і Грінченко), про «загальноросійську» культуру та її відносини з національною культурою. Якщо Драгоманов прагнув до того, щоб гармонізувати між-національні відносини загалом у Європі і для цього перебудувати Російську та Австро-Угорську імперії на федералістських засадах, то Грінченко вперше поставив питання про відмову української інтелігенції від служби в державних структурах і закладах Російської імперії, як «матеріальну» підставу для відмови від російської/імперської ідентичності.

Подальшою віхою для «українського проекту» (або проектів) в Російській імперії стала Перша російська революція 1905–1907 рр., починаючи від якої український рух на Наддніпрянщині почав набувати масового характеру.

піднесли значення Йоганна Вольфганга Гете: Артём Макоян. [Рец. на: Андрей Зорин. Особый путь России] (www.syg.ma). А німецький романтичний націоналізм з його піднесенням «народу» і «рідної мови» зробився зразковим для слов'янських націоналізмів «довгого» XIX ст.

Mykhaylo Gaukhman

**IN THE SEARCHING OF SELF: HOW UKRAINIAN INTELLECTUALS WERE CONSTRUCTING THEIR IDENTITY IN RUSSIAN EMPIRE
IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY**

The article deals with constructing the personal and national identity by prominent Ukrainian (Ukrainian-Russian) intellectuals in the Russian Empire from the middle to the ending XIX century. We base this thesis on the fact that in the imperial society, the identity of educated non-Russian people consisted at least of imperial loyalty and national identity. Ukrainian intellectuals worked on establishing their identity in public spaces where it was more Russian-Literature oriented..

The constructing of Ukrainian intellectuals' identity is analyzed in the materials of personal and public texts by Mykola Hohol (Nikolai Gogol), Panteleimon Kulish, Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, Mykhailo Drahomanov, Borys Grynchenko, and research works about Taras Shevchenko. We demonstrate that different intellectuals made their own national identities on the basis of Imperial or all-Russian, Ukrainian (Little Russian) and Russian (Great Russian) identities. These identities had different places in the imagine structures of self and social identification.

Key words: national identity, nation-making, intellectuals, intelligentsia, Ukrainophiles.

ДМИТРО ДОНЦОВ І «ЗАГРАВА» (1923–1924)¹

Часопис «Заграда» зіграв важливу роль як у історії українського націоналізму, започаткувавши виокремлення його найбільш радикального напрямку, так і в долі головного ідеолога цього напрямку – Дмитра Донцова. У статті розглянуто публіцистику Донцова на сторінках часопису, а також спроби спецслужб СРСР і Польщі використати «Заграву» у своїх цілях. Загроза депортації і тиск польської поліції та військової розвідки змусили Донцова взяти на себе зобов'язання лояльності й надалі уникати прямої участі в політиці. Від 1924 р. він зосередився на ролі публічного інтелектуала й ідеолога нового націоналізму.

Ключові слова: Дмитро Донцов, часопис «Заграда», український націоналізм, Українська партія національної роботи.

Першого квітня 1923 р. у Львові вийшло друком перше число двотижневика «Заграда», який започаткував виокремлення найбільш радикального напрямку українського націоналістичного руху. Цей часопис зіграв важливу роль і в житті провідного ідеолога цього напрямку – Дмитра Донцова, який і став начальним (головним) редактором журналу, поєднуючи цю роботу з редагуванням «Літературно-наукового вістника» («ЛНВ»). Тим не менше, історія «Заграви» й роль у ній Донцова дотепер вивчені слабо². Ціла низка питань залишається до кінця не з'ясованою, як-от стосунки з «Загравою» та її редактором генерала Юрка Тютюнника, спроби радянських і польських

¹ Стаття є зміненою та доповненою версією розділу 4 моєї монографії: О. Зайцев. *Націоналіст у добі фашизму: Львівський період Дмитра Донцова, 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії*. Київ 2019, с. 79–101.

² Серед праць, у яких розглянуто окремі аспекти історії «Заграви» та ролі в ній Донцова, найважливіші: Михайло Сосновський. *Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму*. Нью-Йорк 1974 [= Бібліотека українознавства, т. 33], с. 170–175; Roman Wysocki. *W kręgu nacjonalizmu integralnego: Czynny nacjonalizm Dmytra Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romanów Dmowskiego: Studium porównawcze*. Lublin 2014 (особливо с. 81–82, 192–194); Анастасія Рій. Часопис «Заграда» (1923–1924) – народження українського інтегрального націоналізму // *Acta studiosa historica* 6 (2015) 106–124.